

BUXORO ADABIY MUHITI NAMOYONDASI AHMAD DONISH

Sattorova Nargiza Abduraupovna*BuxDpi magistranti**nargizasattorova1997@gmail.com*

Annotatsiya: Buxoro adabiy muhitining yirik vakili, qomusiy olim Ahmad Donish to'g'risida, jumladan Ayniyning "Esdaliklar" asarida u haqida bildirilgan fikrlar hamda uning "Navodir ul-vaqoe" asari xususida batafsil ma'lumot berilgan.

Kalit so'z: Ahmad Donish, Edvard Olvort, "Navodir ul-vaqoe", "Qori Ne'mat", Siddiqhon Hashmat.

Yurt tarixi, millat taqdiririga befarq bo'lmagan ma'rifat ahli uning nomini eshitgan, albatta. Biroq "Ahmad Kalla", "Ahmadi Maxdum", "Muhandis" nomlari bilan zamonasida shuhrat qozongan va ilmiy-adabiy tafakkurning yangilanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan allomaning amirlik tuzumini isloh qilish, Rossiya va Yevropa mamlakatlaridan andoza olib, huquqiy demokratik davlat va kuchli fuqarolik jamiyati barpo etish, turli tabaqa vakillaridan iborat parlament (mashvarat) tuzish, barcha qonun, nizomlarni shu kengashda ishlab chiqib, hayotga tatbiq etish, maktab va madrasa fanlari, o'qitish usullarini tubdan yangilash xususidagi ilg'or qarashlaridan bexabar chiqamiz. U ana shunday hur fikrlari, qomusiy ilmi tufayli Rossiya imperatori Aleksandr IIning ham nazariga tushgan edi.

Ahmad Donish 1827 yili Buxoroda shofirkonlik mudarris oilasida tug'ilgan. Dastlab maktabda, so'ngra otasining madrasasida o'qigan Ahmad adabiyot, tarix, falsafa, tabobat, astronomiya ilmlarini puxta o'zlashtirgan. Shuningdek, u nomi chiqqan xattot va rassom ham edi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, Ahmad Donish Buxoro amiri elchilari safida uch marotaba — 1856, 1869, 1873-74 yillari Rossiyaga borgan va safar chog'ida Peterburg hamda Moskvada ko'rgan-kechirganlari haqida maxsus risola bitgan. 1874 yil fevral-mart oylarida Rossiyada chiqadigan "Golos", "Novoe vremya" gazetalarida uning bilim-saviyasi va siyosatdonligi ta'riflangan fikrlar bosilgan. Bundan shunday xulosaga kelish mumkinki, yurtdoshimiz rus podshosi xizmatidagi yozuvchi va olimlarning e'tiborini tortgan, hurmatiga sazovor bo'lgan.

Ma'naviyatimizning zabardast vakillaridan bo'lgan Ahmad Donishdan bizga ulkan meros qolgan bo'lib, uning qamrovi nihoyatda keng. Sadriddin Ayniy, Yevgeniy Bertels, Ibrohim Mo'minov, Sadri Ziyoy, Sotim Ulug'zoda, Ibrohim Haqqul kabi atoqli olim va adiblar mutafakkir hayoti va ijodini tadqiq etishgan.

S. Ayniy ta'kidlaganidek, "Ahmad Donish doimo o'z izdoshlari, shogirdlari va hamrohlari orasida edi. U o'z taassurotlari va mulohazalari bilan o'sha paytgacha

“shunday bo‘lishi kerak, degan fikrdan bosh tortgan” Buxoro ziyolilarining mazkur qatlaminining uyg‘onishiga hissa qo‘shdi.

Jadidlar nomi bilan mashhur bo‘lgan o‘sha ijtimoiy kuchlarni tarbiyalash va birlashtirishda Ahmad Donish asarlari katta rol o‘ynadi. U zamondoshlari orasida mashhur bo‘lgan, o‘sha davrda ziyolilarning yetakchi qismi uchun ma‘lumotnoma bo‘lgan “Navodir-ul vaqoe” (“Eng nodir voqealar”) asari muallifi edi. S.Ayniyning yozishicha, XIX-XX-asrlar bo‘lag‘asida Buxoroda yosh avlod aynan Ahmad Donish ijodi va g‘oyalari asosida tarbiyalangan. Uning amir hokimiyatining illatlari, amaldorlar, qozi va raislarning suiiste‘mollari, madrasa, uning o‘qitish uslublari va unda o‘qitiladigan narsalar haqidagi tanqidlari haqidagi asarlari madrasa talabalarining ilg‘or qismi orasida "haqiqiy ma‘naviy inqilob" yaratdi. “Uning kitobining bizga ta’siri shunchalik kuchli ediki, o‘sha davrdagi hayotga bo‘lgan qarashlarimiz, amir, vazir va mullalar bilan munosabatlarimiz deyarli butunlay o‘zgarib ketdi”. Ahmad Donish g‘oyalari O‘rta Osiyo mintaqasi, xususan, o‘sha davr Buxoroning yetakchi arboblari dunyoqarashiga ta’sir ko‘rsatdi va XX-asr boshidagi jadidchilik harakatining g‘oyaviy arsenaliga kirib keldi. S.Ayniy A.Donishni “Buxoroning qorong‘u ufqidagi tong yulduzi” deb bejiz atamagan. Markaziy Osiyo bo‘yicha g‘arb olimi Edvard Olvortning fikricha, "Ahmad Donish mahalliy islohotchilarning nazariy asoschisi bo‘lgan”.

S.Ayniy Ahmad Donishning mashhur “Navodir-ul-vaqoe” (“Nodir voqealar”) asari buxorolik yoshlarning ma‘lum bir qismini rag‘batlantirish uchun muhimligini ta’kidlab, unda qiziqarli hikoyalar bilan bir qatorda Ahmad Donish “o‘zimiz har kuni kuzatadigan kundalik hayotning salbiy hodisalarini tasvirlaydi. Bu hodisalarning keskin tanqidi bizni o‘ziga tortdi”. Natijada, S.Ayniy ta’kidlaganidek, “bu kitob bizda juda katta taassurot qoldirdi, amir va uning vazirlari, mullalar va o‘sha davrning butun hayoti bizga butunlay yangicha ko‘rinishda namoyon bo‘ldi”. Shuning uchun ham S.Ayniy o‘zining va safdoshlarining Ahmad Donishning bu ajoyib asari bilantanishishini “haqiqiy ma‘naviy inqilob” deb bilgan. S.Ayniyning yozishicha, XIX asr oxirlarida Ahmad Donishning Buxorodagi suhbatdoshlaridan eng mashhurlari Sharif Maxdum Mo‘tasim, Iso Maxdum, Inoyat Maxdum, Yahyoxo‘ja, Qori Abdulmajid Zufunun, Mulla Sharif Soat, Mirzo Somiy va boshqalardir.

"Navodir ul-vaqoe" 15 yil davomida, ya'ni 1870—1885-yillar oralig‘ida yozilgan tarixiy, falsafiy, memuar asar hisoblanadi. U 23 bobdan tashkil topgan bo‘lib, ota-ona va farzand munosabatlari (1-bob), mol-dunyo (2-bob), tarix (Z-bob), olim va johil taqdiri (4-bob), vaqt qadri (5-bob), safar qilish foydalari (6-bob), ilm-fan manfaati (9-bob), haqiqiy va majoziy ishq hamda uning odobi (10-bob), nikoh (11-bob), taqdir (12-bob), kasb-kor (13-bob), jism va ruh (14-bob), yer tuzilishi va ma‘danlar (16-bob), tush ta‘biri (19-bob), ayrim hadislar talqini (22-bob), inson axloqini belgilash (23-bob) kabi rang-barang mavzularni qamrab olgan.

Esdaliklar" asarida Ahmad Donish haqida quyidagi fikrlar aytilgan:

"U ajoyib odamning nomi Ahmad Maxdum, adabiy taxallusi Donish, ilmiy taxallusi muhandis(handasadon) lik va munajjimlik (yulduzshunoslik) ekan. U odamning boshi haddan ortiq katta bo'lganidan, unga " Kalla" degan laqab bergan ekanlar. Odamlar uni " Ahmad Maxdum", " Ahmadi Maxdumi Donish", " Ahmad Maxdumi muhandis", " Ahmad Maxdumi munajjim" yoki butunlay qisqartirib " Ahmad Kalla" deb yuritir ekanlar. Ammo o'zini hazil bilan " Ahmadi Porina" (o'tgan yilgi Ahmad) Der va " Odamlar meni ne desalar desinlar" " Men hamon Ahmadi Porina ki budam, hastam" (men o'sha bulturgi Ahmadman, hozir ham o'shaman) der ekan.

Men qozi bilan Ahmad Donish haqida kunda uzoq suhbat qilishdan tashqari, Donish qo'li bilan yozilgan katta daftardan uning asarlarini o'qib chiqardim. Qizil charm muqovali bu daftarning bo'yi taxminan ikki qarich, eni bir yarim qarich bo'lib, Q jaydar kitobat qog'oziday tuzilgan edi.

Bu daftar qozining Qori Ne'mat degan oshpazi qo'lida edi, u Ahmad mahdum tirikligida unga oshpazlik qilgan. Qori Ne'mat yoshligidan Ahmad mahdum vafot etguncha hamisha uning xizmatida bo'lgan. Mahdum vafotidan so'ng, aza kunlarini birga o'tkazish uchun Sharifjon mahdum talabi bilan uning xizmatiga kelib, oshpazlik vazifasini ado qilarkan.

Qori Ne'matning so'ziga qaraganda Ahmad mahdum bu daftarni "yodgorlik" deb bergan ekan. Biroq bu to'g'rida daftarni hech narsaga yozilmagan edi. Har holda men uchun bu daftarni o'qib chiqish tasodifan topilgan nodir gavharga teng edi. Daftarda ba'zi xotiralar, hikoyalar va ba'zi voqealardan muallifning taassuroti parishon va egri-bugri qilib yozilgan edi. Men marhumning eng yirik asari bilan tanishdim, so'ng ma'lum bo'ldiki, bu daftarda yozilgan ko'p narsalar shu asarga kiritiladigan materiallar ekan. Bundan ko'rinadiki, muallif esiga kelgan har bir narsani avval peshma-pesh bu daftarda tarqoq holda yozib, so'ngra ularni ikkinchi marta ishlab, tartibga solgan va boblarga ajratib, "Navodir ul-vaqoe" asarini yaratgan.

Albatta, bu daftarda "Navodir ul-vaqoe"ga kiritilmagan parchalardan ham, shuningdek, bu kitob yozilib bo'lgandan keyin yozilgan narsalar ham bor edi. "Navodir ul-vaqoe"ga kiritilgan parchalardan biri muallifning ilmi nujum (astronomiya) bilan shug'ullanishining sababi haqida edi. Bu haqda u daftarda quyidagilarni yozgan edi (albatta men bu yerda uning yozganini mazmunan bayon qilaman, chunki u daftar hozir qo'limda emas, shuningdek, muallifning iboralarini aynan esimda ham qolmagan):

"Men yoshligimda kelajagimni va ishning oqibatini bilishga zo'r ehtiros bilan qiziqardim, bu maqsadimni ilmi nujum vositasi bilan amalga oshirishga ishonardim (ma'lum bo'ladiki, Ahmad mahdum dastavval yulduzlar bilan astronom sifatida emas, balki astrolog sifatida shug'ullangan). Binobarin, bu fan ustozlari huzuriga uni o'rganish umidida qatnadim. Lekin u ustozlarning hammasi xasis va baxil edi. Moddiy va ma'naviy jihatdan katta xizmat ko'rsatsam ham, menga hech narsa o'rgatmas yoki

mening dardimga darmon bo'lmaydigan narsani o'rgatardi. Shuning uchun bu fanga doir kitoblarni topish, mutolaa qilish va bu kitoblardan o'rgangan narsalarni tajriba qilib ko'rish bilan mashg'ul bo'ldim, natijada bu ilmida muvaffaqiyat qozondim."

Muallif bu esdalikning oxirida (o'sha daftarda) ilova qilgan edi (mazmunan): ilmi nujumni o'rganish bilan shug'ullangan vaqtlarimda ko'p tashvish, azob va mashaqqat chekardim, ko'nglimda, agar men bu ilmni qo'lga kirittsam, bu fanni o'rganish uchun oldimga keladigan har bir kishiga mamnuniyat bilan tekinga o'rgatardim, deb ahd qilgan edim. Bu ilmga erishgach, ahdimga vafodim. Afsuski, umrim davomida biroq munajjim yetkizolmadim. Lekin ko'p folbinlarni vujudga keltirdim. Mening oldimga kelib bu ilmni o'qigan har bir kishi, hali biron narsa o'rganmay, olti oy, bir yil o'tar-o'tmas, baxtga qarshi, savdogarlar eshigida darbadar yurib, ularga yangi yilda qaysi mol va matoning arzon bo'lishi va qaysi molning narxi ko'tarilajagidan xabar berib, shu razilona yo'l bilan kissa va jig'ildonini to'ldirib yurganini ko'rib qolar edim.

Daftarda ko'rganim boshqa bir parcha muallifning bemorlik kunlaridagi taassuroti edi. Ma'lumki, u umrining oxirida uzoq vaqt bemor bo'lib yotgan edi va daftardan bilinadiki, bemorligi qabziyat kasali ekan. U bu haqda yozgan edi (mazmunan):

"Men o'zimni taniganimdan beri erkin yurganman. Hech qachon va hech bir mavrida asoratga tushmaganman, saroyga mansub bo'lib, ma'mur va maoshxo'r bo'lgan vaqtlarimda ham erkinligimni qo'ldan bermay asoratni tan olgan emasman. Podshohga yozganim maktub va arizalarim ham har xil riyokorlik, tamakorlik va xushomadgo'ylikdan xoli edi.

Ahmad Donishning yirik asari "Navodir ul-vaqoe" bilan uning vafotidan 3–4 yil o'tgandan keyin tanishgan edim. Ammo voqealarning ichki bog'lanish tartibini ko'zlab, muallif vafotini hayd qilish bilan darhol bu hodisani eslatishni lozim topdim.

Ilm va adabiyotga aloqador odamlar Ahmad Mahdumning "Navodir ul-vaqoe" degan yirik asari borligini bilardi, biroq uning nusxasi hech kimning qo'lida yo'q edi. Bu asarni faqat muallifning uyiga qatnab yurgan kishilargina bilardi, ular asarni muallif qo'lida ko'rgan va do'stona o'tirishlarda uning mazmunini yuz xil yangilik va o'zgartishlar kiritib hikoya qilib yurganlar.

Ahmad Donish hayotligida bu kitobning o'z qo'li bilan yozilgan nusxasini Siddiqqhon Hashmatga tuhfa etgani keyinroq ma'lum bo'ldi. Siddiqqhon Hashmat amir Abdulahadning ukasi bo'lib, otasi Muzaffar zamonida Chorjo'yning hokimi edi. U Muzaffarning bemorligida uni ko'rish bahonasi bilan ruxsatsiz Buxoroga keldi. Biroq u kelganda otasi vafot etgan va saroy ahli uning o'limini yashirib, valiahd Abdulahadga taxt-tojni topshirish uchun uni Karmanadan keltirgan va otasining vafotidan bexabar Siddiqqhonni ham aldashgan.

Siyosiy ishlardan chetlashtirilgan, Buxoro Arkidan ancha yiroq bir hovliga joylashtirilgan, jamiyatdan judo etilgan Siddiqqhon ilm va adabiyot bilan shug'ullandi, podshohlikda berilgan maoshni kitob sotib olishga sarflab, vaqtini mutolaaga bag'ishladi. Oradan uch-to'rt yil o'tmay, u donishmand sifatida shuhrat topdi va shoir bo'lib, o'ziga "Hashmat" degan taxallus qo'ydi.

Ahmad Mahdum asarlarining oshig'i Sharifjon Mahdum Siddiqxon bilan maxfiy aloqa bog'lab, nusxa ko'chirish uchun u kitobni omonat olgan va ko'chirishni xushxat, puxta mirzo Abdulvohid Munzimga (uning haqida Esdaliklarda ko'p aytilgan) topshirgan. Mirzo Abdulvohid kitobni ko'chirib bo'lguncha bu sirni hech kimga, hattoki menga ham bildirmadi. Biroq kitobat tamom bo'lgach, Sharifjon Mahdum meni chaqirib keltirdi, voqeani (uning maxfiyligini ta'kidlab) menga hikoya qildi va mirzo Abdulvohid bilan u ko'chirgan nusxani asl nusxa bilan solishtirib, tuzatib chiqishda ishtirok etishimni iltimos qildi. Bu ishni G'oziyon guzari (mahallasi)dagi Mulla Muhammad Sharif madrasasining mirzo Abdulvohid hujrasi (xonasi)da ado etdik.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ахмад Дониш. Путешествие из Бухары в Петербург. Душанбе, 1960
2. Sadriddin Ayniy. Asarlar. 8 tomlik. Toshkent, 1965
3. Девонакулов А. Ахмад Махдуми Дониш – Меъёр-ат-тадайюн. Душанбе, 2008.
4. Раҳимӣ Ф., Олимов К. Девони Аҳмади Дониш бозефти пурарзиши адабӣ ва таърихӣ.
5. Девонакулов А. Ахмад Махдуми Дониш – Меъёр-ат-тадайюн. Душанбе, 2008.
6. Адашев М. Чанд мулоҳиза доир ба таносуби шаклу мазмун дар адабиёти маорифпарварии тоҷик //Масъалаи филологияи тоҷик. Мақола ва гузоришоти илмӣ. – Самарқанд: УДС, 1997. www.oriens.uzm
7. Axmatov A. Buxoro adabiy harakatchiligi haqida ayrim mulohazalar (XX asr boshlari). "Uchinchi renessans: ilm-fan va ta'lim taraqqiyoti istiqbollari". Ilmiy maqolalar to'plami. Uzbekistan: www.oriens.uz. 2021. –B. 367-370.
8. Axmatov A. Buxoro adabiy muhiti tarixi (XX asr) Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. Buxoro, 2022. –B.32.
9. Ulugmurod, A. S. Abdurauf fitrat is one of the earliest researchers of Uzbek folklore. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. Year: 2020, Volume: 10, Issue: 6. First page:(669) Last page:(673). Online ISSN, 2249-7137.
10. Амонов, У. С. (2022). JADIDCHILIK HARAKATI VA «BUXOROYI SHARIF» RO'ZNOMASI: Amonov Ulug'murod Sultonovich, BuxDUPI dotsenti, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori. Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал, 5, 62-67.